

Saviesa divina

Els pobres en els llibres sapiencials
de la Bíblia

José I. González Faus

SAVIESA DIVINA

ELS POBRES EN ELS LLIBRES SAPIENCIALS DE LA BÍBLIA

José Ignacio González Faus

Pròleg: l'abraçada entre diferents	3
Déu i els pobres	5
Valors humans	9
Psicologia del ric	13
Injustícia i corrupció	17
Perills de l'ambició	19
Funcionaments de la societat	21
Elogi de la caritat	25
Conclusions	28
Apèndix: saviesa humana	31
Notes	34
Preguntes per a la reflexió	35

José Ignacio González Faus. Jesuïta. Membre del Àrea Teològica de Cristianisme i Justícia. Ha conreat sobretot la cristologia: *La humanidad nueva* (10^a ed.), *Acceso a Jesús* (10^a ed.), *El rostro humano de Dios* (3^a ed. 2015), *Otro mundo es posible... desde Jesús* (2^a ed. 2020). Autor també d'una antropologia teològica (*Proyecto de hermano: visión creyente del hombre*. 3^a ed.) que ara anirà reeditant-se per parts i de la qual ha aparegut *La inhumanidad* (2021) sobre el pecat. Altres obres de diàleg amb la cultura actual: *Reconstruir las grandes palabras* (2018), *Después de Dios* (2019), *Carta a los humanos* (paràfrasi de la carta de Pau als romans). Cristianisme i Justícia va reeditar el 2018 la seva obra *Vicarios de Cristo: los pobres*.

Edita Cristianisme i Justícia. Roger de Llúria, 13, 08010 Barcelona
Tel. 93 317 23 38, e-mail: info@fespinal.com, www.cristianismeijusticia.net
Imprimeix: Ediciones Rondas S.L. Dipòsit Legal: B 6213-2022
ISBN: 978-84-9730-508-2, ISSN: 0214-6495, ISSN (virtual): 2014-6574

Dibuix de la portada: Ignasi Flores. Edició: Santi Torres
Traducció: Núria Garcia i Caldés. Maquetació: Pilar Rubio Tugas
Imprès en paper i cartolina ecològics. Abril del 2022

PRÒLEG: L'ABRAÇADA ENTRE DIFERENTS

«La Saviesa és un esperit amic de l'home [...]. És un reflex de la llum eterna, mirall immaculat de l'acció de Déu, imatge de la seva bondat» (Llibre de la Saviesa 1,6; 7,26).

Una de les ensenyances més globals i més admirables de l'Antic Testament és la del salm 85,11: «La fidelitat i l'amor es trobaran, s'abraçaran la justícia i la pau».

Aquesta frase del salm anuncia l'abraçada i l'harmonia entre dues dimensions que nosaltres experimentem com a contraposades i que, generalitzant, podem descriure com a *exterioritat* i *interioritat*: la justícia (*sedeq*) designa una activitat exterior, una lluita a favor dels altres; per això, no se separa mai del dret (*mispat*). En canvi, la pau (*shalom*) descriu una actitud interior de benestar ple. I, complint el paral·lelisme de la poesia hebrea, també trobem a la frase citada una altra parella (*hesed* i *emeth*), on la misericòrdia (*hesed*) designa una actitud cap als altres, mentre que el segon terme aquí s'ha de traduir com a veracitat o autenticitat, que qualifiquen una actitud interior:¹ la misericòrdia i l'autenticitat es troben.

Encara que el pròleg del quart evangeli, en la seva polèmica amb el Primer Testament, consideri que la misericòrdia autèntica només s'ha trobat en Jesucrist (cf. Jn 1,17), això no impedeix que aquest binomi ja s'hagués entrevist i afirmat en l'oració del poble jueu.

Per això, no ha d'estranyar que la «Paraula de Déu» (la Bíblia) consti d'escrits profètics i sapiencials. Els primers, com se sap, apunten cap a la construcció del *poble* com a veritable poble de Déu, i per això són «llum per a la gent». Els segons apunten a la plena realització de l'individu des d'aquella concepció tan bíblica de la saviesa, no com a simple acumulació de sabers, sinó com a *ciència de la construcció d'un mateix*, que és la més preuada i valuosa de totes les qualitats humanes. Caricaturitzant una mica, podem dir que els profètics són «altruistes» i els sapiencials, «egoistes» (en el bon sentit de la paraula). Però queda més bé amb la frase bíblica que hem citat a l'entradeta d'aquest quadern: no hi ha egoisme i altruisme, sinó humanitat: «Un esperit amic dels homes».

Per tant, la gran notícia del missatge bíblic és que aquestes dues dimensions que nosaltres solem experimentar com a contraposades, en realitat no ho són, i per tant, estan destinades a trobar-se i abraçar-se. Allò que experimentem com una imposició exterior, en el fons, és el millor per a tu. Quantes vegades hem sentit aquell comentari afectuós d'uns pares a un infant rebel: «Però, fill meu, si és pel teu bé!»? Ara bé, quanta confiança s'ha de tenir a vegades en l'amor patern per creure que allò a què el nen es resisteix, en realitat, és el millor per a ell! I si no, intentem generalitzar i recordem el drama de la passada guerra freda: aquella dissensió entre un individualisme burgès (o, si més no, un egoisme grupal

que justificava la injustícia des de la llibertat) i un socialisme totalitari (que només aconseguia implantar la justícia social des de l'autoritarisme que nega la llibertat individual). Aquell drama que no va acabar en una abraçada sinó en la mentida de la unilateralitat.

Doncs bé: l'objectiu d'aquest quadern és aplicar l'ensenyança bíblica al gran imperatiu de la nostra hora històrica: la defensa dels oprimits i víctimes de la història («els pobres»), que acostumem a designar com a justícia social. Tant de bo aprenguem així que la justícia no és només un imperatiu o un moralisme dels profetes, sinó també una ensenyança i un consell dels savis. Fa uns quatre anys el nostre Centre va publicar un quadern que contenia una petita antologia de textos socials dels profetes d'Israel.² Aquest quadern intenta ser «l'abraçada entre la justícia i la pau» amb aquell altre quadern.

La tasca ara és més difícil, perquè els llibres sapiencials de la Bíblia recorren molt més al proverbi breu i incisiu que a l'exposició doctrinal. El proverbi, a causa de la seva brevetat, pot ser unilateral o incomplet,³ i molt més difícil d'integrar en un edifici doctrinal.

Però cal recordar, en defensa de les ensenyances sapiencials, que el gran Bartolomé de Las Casas era un comanador quan va escoltar el famós sermó de Montesinos a l'illa La Española (el 1511) contra els abusos dels conqueridors, i tot i això no es va convertir; fins i tot una vegada li van negar l'absolució. El que li va canviar la vida va ser una frase dels llibres sapiencials que citarem en el primer capítol de l'exposició següent. Però el va canviar convertint-lo en «profeta» (més que en savi), perquè això era el que requeria aquella cruel situació. I és que, si pot semblar que això del profetisme és només per a un pocs, en canvi, la saviesa és per a tots. Com escriu la Pontíficia Comissió Bíblica: «els Savis no citen explícitament els preceptes de la Torà, i no recomanen el compliment de les prescripcions rituals d'Israel perquè la seva mirada vol ser universal».⁴ Així ens trobarem amb que el tema d'allò que anomenariem justícia social no és assumpte d'uns quants fanàtics sinó de tots els éssers humans.

Per facilitar el comentari i ajudar a sistematitzar una ensenyança, intentaré fer una classificació personal de tots els textos sapiencials que al·ludeixen al tema dels pobres. Moltes vegades, el títol que poso a cada capítol permet percebre la seva orientació cap al bé personal. Però tenint-los classificats d'aquesta manera, serà més fàcil extreure'n una tesi doctrinal.

Només queda, per tancar aquesta introducció, especificar les abreviatures amb què cito els diversos llibres bíblics: Pr (Proverbis), Sir (Siràcida), Sv (Saviesa), Coh (Cohèlet o Eclesiastès), Jb (Job) i Sl (Salms).⁵ Com és lògic, hi ha textos que potser podrien ser en un altre capítol, o en diversos alhora, però m'he estimat més no repetir-los per no allargar gaire el text. El lector ja sap que les classificacions són artificials i moltes vegades només aproximades.

Si «Venerar el Senyor és primícia de coneixement» (Pr 1,7), és lògic que comencem la nostra anàlisi mirant el que són per a Déu aquells que tantes vegades no són res per a nosaltres.

La manera de ser de Déu

La vostra força és principi de tota justícia (Sv 12,16).

La justícia i la raó us sostenen el tron, la lleialtat i l'amor us precedeixen (Sl 89,15).

Estima el dret i la justícia, la terra és plena del seu amor (Sl 33,5).

Perquè el Senyor és jutge i no fa accepció de persones. No fa accepció de persones contra el pobre, i escolta el prec de l'oprimit. No desdenya la súplica de l'orfe, ni la viuda, quan aboca el seu plany. ¿No corren les llàgrimes de la viuda galtes avall, i no s'aixeca el seu clam contra el qui les provoca? El

qui serveix de bon grat és ben acollit, i el seu prec s'eleva fins als núvols. La pregària de l'humil penetra els núvols, i fins que no arriba a terme no reposa (Sir 35,15-21).

Però el desvalgut no serà mai oblidat, ni serà defraudada l'esperança dels pobres (Sl 9,19).

La mateixa intuïció de l'Èxode es fa present aquí més desenvolupada: Déu és una «Misericòrdia Fidel» (cf. Jn 1,17) que s'estén fins a la justícia plena, que no pot tolerar les injustícies, i per això escolta el clam dels oprimits i treballa en la seva defensa. Justícia i Misericòrdia són les dues paraules que més ens apropen a la manera de ser de Déu. La Bíblia no revela «el Nom»

(l'essència o els atributs de l'Ésser) de Déu, sinó la seva relació amb els éssers humans. I això es revela en la seva manera d'actuar.

La manera d'obrar de Déu

Fa justícia als oprimits, dóna pa als qui tenen fam. Jahvè deslliura els presos, Jahvè dóna la vista als cecs, Jahvè redreça els vençuts, Jahvè estima els justos, Jahvè protegeix els forasters, manté les viudes i els orfes, i desvia els camins dels injustos. Jahvè regna per sempre (Sl 146,7-10).

En veure que Déu s'aixeca a fer justícia i a salvar els humils de la terra (Sl 76,10).

Jahvè respon: «Ara mateix m'aixeco si els desvalguts són oprimits i gemegen els pobres; els salvaré si es burlen d'ells» (Sl 12,6).

Sé que Jahvè farà justícia als afligits, sentenciarà a favor dels desvalguts (Sl 140,13).

Ric i pobre estan en un mateix nivell; qui els ha fets tots dos, és Jahvè (Pr 22,2).

Perquè és gran el poder del Senyor, però els humils el glorifiquen (Sir 3,20).

Donaré gràcies a Jahvè tant com pugui, perquè s'ha fet el defensor del desvalgut, i ha salvat dels tribunals la seva vida (Pr 109,31).

Jahvè, qui és com vós? Vós defenseu els febles contra els poderosos, els

pobres contra els qui els volen robar. (Sl 35,10).

Déu obra sempre a favor del pobre i de l'oprimit, jutja salvant els humils. Per això cal lloar-lo i donar-li gràcies. D'aquesta allau de textos sobre la manera de ser divina, en deriva quin ha de ser el culte que Déu demana als éssers humans:

La pràctica de la justícia i del dret, Jahvè la prefereix als sacrificis (Pr 21,3).

Fer almoïna als pobres és com oferir un sacrifici de lloança (Sir 35,4).

El qui sacrifica un bé mal adquirit fa una ofrena de burla, i no són acceptables els dons dels malvats [...] Immola un fill en presència del seu pare, el qui ofereix una víctima amb béns dels pobres (Sir 34,18-20).

La veritable saviesa religiosa és la que ha arribat a comprendre que els éssers humans no podem fer cap culte vàlid per a Déu: l'única manera d'oferir-li és mitjançant la conducta justa i solidària entre nosaltres. Vegem el paral·lelisme d'aquestes frases amb la cèlebre del profeta Osees (6,6) que Jesús reprendrà: «És la pietat que jo vull, no pas els sacrificis; el coneixement de Jahvè, més que els holocaustos!».

I des d'aquí sorgeix la crítica de Déu a tantes *justícies* humanes:

Déu s'aixeca a l'assemblea divina per jutjar els qui tenen d'ell l'autoritat: «Fins quan sentenciareu contra justícia, afavorint la causa dels culpables? Són els febles i els orfes que heu d'afavorir: feu justícia als pobres desvalguts, alli-

bereu els indigents i els febles, arrenqueu-los de les mans dels injustos» [...] No tenen seny ni enteniment, caminen a les fosques. Se somouen els fonaments de la terra [...] Déu meu, alceu-vos a jutjar la terra, que tots els pobres són possessió vostra (Sl 82,2-5 i 8).

El coneixement de Déu

Estimeu la justícia, els qui governeu la terra, tingueu sobre el Senyor sentiments bons (Sv 1,1). Ben cert que conèixer-vos a vós fa ser just del tot (Sv 15,3), perquè la justícia és immortal (Sv 1,15).

El paral·lelisme de la poesia hebrea revela la identitat entre estimar la justícia i pensar bé de Déu. Si Déu s'ha revelat com a Justícia Perfecta, no hi pot haver un veritable coneixement de Déu sense la pràctica de la justícia. Una altra vegada la saviesa coincideix amb la profecia, perquè això mateix és el que havia dit el profeta Jeremies: «Practicava el dret i la justícia, no és això conèixer-me?» (Jr 22,16).

I a partir d'aquí ja es percep quina serà la conducta del veritable creient.

L'actuació del creient

Qui oprimeix l'humil ultratja el seu creador; l'honora, qui és compadeix del pobre (Pr 14,31).

El pa dels indigents és la vida dels pobres; qui els en priva és un sanguinari. Mata el proïsme, aquell qui li pren la subsistència; vessa sang, qui priva del jornal el jornalier (Sir 34,21-22).⁶

Qui menysprea el qui té fam peca, però el qui es bo amb els pobres, feliç d'ell! (Pr 14,21).

Qui fa almoïna al pobre presta a Jahvè, el qual li recompensarà la seva bona obra (Pr 19,17).

Qui practica la pietat presta al proïsme, qui l'ajuda amb la seva mà observa els manaments (Sir 29,1).

No t'aprofitis del pobre perquè és pobre ni aixafis el desvalgut al tribunal, perquè Jahvè defensarà la seva causa i privarà de la vida els qui l'han privat del tot (Pr 22,22-23).

Dit en positiu o en negatiu, en enunciats o en imperatius, l'actuació humana amb el pobre està relacionada amb Déu: quan ajuda i fa justícia al pobre, compleix els manaments. Quan l'exploïta o el maltracta, ofèn Déu.

La crisi de la fe

Però en aquesta relació amb Déu, la fe hi juga un paper important: si bé l'home pot tenir experiència d'aquesta relació en alguns moments, hi ha altres ocasions a la vida en què aquest Déu sembla que s'amagui i en què la justícia s'imposa contra Ell. També el profeta Jeremies preguntava a Déu per què fa la impressió que els impius triomfen sempre. I el salteri està ple d'aquesta mena de queixes, perquè sembla que Déu hagi abandonat el just. Una experiència que no se li va estalviar ni a Jesús i que convida a saltar des d'aquella sensació d'abandó cap a la confiança en el Pare.

Just o culpable, ell tot ho mata! I, si no és pas ell, doncs, qui és? Quan un flagell mortal s'abat de sobte, es burla del desesper dels innocents; en un país lliurat en poder d'un impiu, posa una bena davant els ulls dels jutges. (Jb 9,22-24).

Per què els impius continuen vivint i envelleixen augmentant la força i el poder? [...] Cap temença no desfà la pau de casa seva, la vara de Déu no els toca mai (Jb 21,7 i 9).

Tot i que diuen a Déu: «Fuig d'aquí, conèixer els teus camins no ens diu res! Perquè hem de servir el Totpoderós, i què en traiem, d'invocar-lo?» (Jb 21,14-15).

Desperteu-vos, per què dormiu, Senyor? [...] Per què ens amagueu la mirada i oblideu el dolor que ens oprimeix? (Sl 44,24-25).

Que no t'exasperis el goig dels dolents, no envegis els qui es porten malament (Sl 37,1).

Però jo he estat a punt de desviar-me,

d'enveja que sentia pels injustos, veient com prosperaven [...] mireu quantes riqueses acumulen! (Sl 73,2-3 i 12).

De la desesperació de Déu a la confiança del salmista hi ha un camí que podem descriure així: Déu és la bondat i la justícia, però aquest món és malauradament injust. I el que la Bíblia diu sobre Déu no és que Ell tot sol canviarà aquest món sinó que, si volem trobar-nos amb Ell, ja sabem on l'hem de buscar: en la lluita per un món millor, més digne de Déu i més proper a aquesta possibilitat, intrínseca també al nostre món, i que Jesús anomenarà «regne de Déu». Perquè aquesta injustícia del món serà sempre una temptació per a la fe del creient.⁷

Però, per l'encarnació de Déu en Crist, també sabem que tot allò que és cristià és a més profundament humà. Per això, el que acabem de dir de manera creient en aquest capítol, també és accessible d'una manera que avui dia anomenariem secular o laica. Si tot el que hem dit són valors cristians, també hauran d'aparèixer com a valors humans. Aquest serà el pas següent en la nostra exposició dels textos bíblics.

Es pot dir que per a l'antropologia sapiencial el gran valor humà és la moderació. Aquesta moderació és el que ens fa créixer com a persones per dues raons: ajuda a valorar més el ser que el presumir, i ens fa veure la inhumanitat del tenir. Sant Benet diu en el cèlebre capítol 2n de la seva Regla que la discreció és la mare de totes les virtuts. Precisament per això, només la persona moderada serà capaç de llegar alguna cosa.

Valor de la moderació

La paraula s'ha d'entendre en el seu sentit més originari: adaptació a la *manera* de ser de la realitat. No en el sentit hipòcrita dels qui anomenen «moderació salarial» la injustícia salarial, com si la injustícia fos una exigència de la mateixa realitat i no de la manera com l'hem estructurat (tal com també anomenen «austeritat» a la misèria, quan la volen imposar als altres).

Qui detesta els suborns viurà molts anys (Pr 28,16).

No em donis ni pobresa ni riquesa; deixa'm gustar la meva part de pa, no sigui que vagi tip i renegui i digui: «Qui és Jahvè?», o que em torni pobre i robí i blasfemi el nom del meu Déu (Pr 30,8-9).

Salut i vigor valen més que tot l'or, i un cos vigorós, més que una fortuna immensa. No hi ha riquesa millor que la salut del cos, no hi ha felicitat superior a l'alegria del cor. [...] De què li aprofita una ofrena a l'ídol? No menja ni ensuma. Així és el qui té fortuna i no en pot fruir (Sir 30,15-16.19).

A la casa del just hi ha grans riqueses; però a l'entrada de l'impíu, inquietud (Pr 15,6).

La primera cosa per a viure és l'aigua, el pa, el vestit i una casa que cobreixi la nuesa. Val més una vida de pobre sota el cobert del propi sostre, que menjar esplèndidament en casa forastera. Sia en poc, sia en molt, estigues content, i no passaràs la vergonya de sentir que et tracten com qui viu fora de casa (Sir 29, 21-23).

És dolç el son del treballador, tant si menja poc com molt; però el ric, de tant tip no pot dormir. He vist sota el sol una gran desgràcia: la de l'home que ha atresorat una fortuna en perjudici propi (Coh 5,11-12).

No sé si per oblit propi, o per ficció literària, o perquè era així a la seva època, l'últim text sembla que desconeix que hi ha treballadors que gairebé tampoc no dormen perquè passen gana o perquè pensen què poden fer per tal que no en passin els seus fills. Però la insistència dels altres textos és aclaparadora, i val la pena ressaltar el fet que, d'aquesta visió de la vida, en sorgeix una col·lecció de frases valoratives molt típiques de la saviesa (del tipus «val més això que allò altre»).

Així doncs, la saviesa no parla en el to moralista (és o no és pecat) sinó en el to del valor humà: perquè la veritable immoralitat, el veritable pecat, sempre és un dany a la qualitat humana. Per això, el llibre més pessimista de la Bíblia s'atreveix a escriure:

La saviesa de l'home li il·lumina el rostre i li canvia l'aspror de la cara (Coh 8,1).

Vegem algunes d'aquestes frases valoratives o comparatives de valors:

Més val poc amb la justícia, que no grans rendes amb la injustícia (Pr 16,8).

Més val poc amb el temor de Jahvè, que no un gran tresor i inquietud alhora. Més val un plat de llegums, amb afecte, que un bou gras i rancúnia alhora (Pr 15,16-17).

Val més ser un de tants i anar ben servit que, sense un mos de pa, presumir de ric (Pr 12,9).

Més val un pobre que viu honradament, que un hipòcrita que sigui ric (Pr 19,1).

Val més un pobre que un mentider (Pr 19,22).

Més val un pobre que viu honradament, que l'home tortuós, per ric que sigui (Pr 28,6).

Val més un pobre sa i robust, que un ric amb el cos ple de xacres (Sir 30,14).

Més val un grapat de repòs, que dues mans plenes de fatiga i afany inútil. (Coh 4,6).

És millor ser just no tenint gaires béns, que ser malvat en l'opulència (Sl 37,16).

Val més tenir saviesa que or fi, l'enteniment és més preciós que la plata. (Pr 16,16).

Com a únic comentari, voldria afegir una paròdia irònica per avui: més val llegir els llibres sapiencials de la Bíblia, que Hayek o Milton Friedman...

Aquesta moderació ens fa créixer en humanitat

En el foc es prova l'or, i els elegits, en la fornall de la humiliació (Sir 2,5).

Procurar una formació completa que porti a ser just, recte i honorat (Pr 1,3).

A l'home mesquí no li convé la riquesa; a l'home cobejós, de què li serveixen els tresors? (Sir 14,3).

Recorda't del temps de fam en temps d'abundància, de la pobresa i de la necessitat en dies de riquesa [...] No et complaguis en grans delícies, no et deixis lligar pel seu contracte (Sir 18,25 i 32).

El just promou els drets dels pobres, l'impíu és incapaç de reconèixer-los (Pr 29,7).

Hi ha qui dóna sense comptar, i rep més encara; hi ha qui estalvia més del que cal, i es torna més pobre (Pr 11,24).

Guanya't la confiança del teu company en la pobresa, a fi que frueixis amb ell de la seva prosperitat (Sir 22,23).

Pot ser un aprenentatge lent i difícil (els textos parlen de provar, d'educar...), però aquesta qualitat humana ens fa valorar més el ser que no pas l'ostentació, el presumir o el tenir. La Bíblia no escatima aquí ironies, algunes d'una agudesia sorprenent.

Castelleres i vent, però res de pluja: un home que promet molt, i no dóna res (Pr 25,14).

Qui oprimeix al pobre, al final el veurà ric; qui dona al ric segur que s'emportarà (Pr 22,16).

Qui maltracta el pobre i oprimeix els humils, és pluja torrencial que s'emporta la collita (Pr 28,3).

El de mirada envejosa s'afanya per la riquesa, sense saber que li ve la indigència (Pr 28,22).

N'hi ha que no fan més que desitjar; el just, en canvi, dóna i no es queda res (Pr 21,26).

No et refiïs de les teves riqueses i no diguis: «En tinc prou». No et deixis endur pel desig i la força a seguir les passions del cor [...] No et refiïs de les riqueses injustes; no et serviran de res el dia de la desgràcia (Sir 5,1 i 9).

Fill meu, no t'ocupis en molts negocis; si n'emprens molts, no en sortiràs sense pèrdues (Sir 11,10).

Un rei que jutja amb equitat els febles consolida el seu tron per sempre (Pr 29,14).

El pobre que és savi manté el cap ben alt i s'asseu enmig dels grans [...] L'abella és ben petita comparada amb els altres animals que volen, però el seu fruit és el més dolç de tots (Sir 11,1 i 3).

Humanitat de l'humil

La imatge de l'abella és tan gràfica que pot servir de resum d'aquest apartat. Però, en qualsevol cas, aquesta moderació és tan important que afecta no

només la vida personal, sinó fins i tot el treball per la justícia: els voluntarismes frenètics no fan el bé, perquè:

Cal que el just estimi els homes (Sv 12,19) [Mentre que] Com l'eunuc que desitja desflorar una noia, així és aquell qui fa justícia a la força (Sir 20,4).

Però és així com es torna veritablement fecunda la vida de l'ésser humà. I per això, el savi confessa que:

Camino per les vies de la justícia, pel mig de les sendes del dret, procuro tot de béns als qui m'estimen (Pr 8,20 i 21).

I des d'aquesta visió sàvia del que és humà, es comprèn la crítica de la inhumanitat del ric que gairebé supera en duresa el llenguatge dels Profetes. No llegiu les frases que ara seguiran com un atac personal a ningú, sinó com una al·lusió general: perquè el que descriuen és una pasta humana de la qual tots participem.

Les característiques que es descriuen tot seguit no són totes en cadascun dels rics, però sí que n'hi ha algunes en tots ells. Caben en aquests quatre capítols: duresa i crueltat, ostentació i mentida, insatisfacció i ansietat i, almenys en alguns casos, peresa i comoditat.

Duresa i crueltat

Un llinatge, les dents del qual són espases, i ganivets els seus queixals, per a devorar els desgraciats suprimint-los del país, i els pobres, d'entre els homes. La sangonera té dues filles que només saben dir: «Porta, porta!» (Pr 30,14-15).

No introdueixis qualsevol a casa teva, que són molts els paranys de l'home fals. Com una perdiu de reclam en una gàbia, així es el cor de l'orgullós; El cor de l'orgullós és com una perdiu de reclam en una gàbia: està a l'aguait esperant que caiguis (Sir 11,29-30).

El pobre parla suplicant, però el ric respon arrogant (Pr 18,23).

El ric es fatiga per amuntegar riqueses, i quan reposa s'atipa de plaers. El

pobre es fatiga en les privacions de la vida, i quan reposa cau en la misèria (Sir 31,3-4).

Un ric comet una injustícia, i encara s'irrita; un pobre és tractat injustament, i encara s'excusa. Si tu li ets útil, se serveix de tu; si no tens res, t'abandona. Si tens béns, viurà amb tu, et despullarà, sense doldre-se'n ni mica. Quan et necessiti, t'enganyarà, et somriurà i et donarà esperances, et parlarà dolçament i et dirà: «Què necessites?» T'avergonyirà amb els seus banquetes, fins a despullar-te dues i tres vegades, i al capdavall es burlarà de tu. Després d'això, quan et vegi passarà de llarg, i mourà el cap en senyal de mofa (Sir 13,3-7).

L'injust m'assalta i l'odi dels enemics m'envolta. Els seus cors són insensibles, i els seus llavis, insolents (Sl 17, 9-10).

Ronden els injustos i no van enlloc, mentre ell enalteix els homes menyspreats (Sl 12,9).

S'ha pres la nostra vida com una broma, i l'existència com una fira per a fer negoci. Diu que cal treure profit de tot, encara que sigui del mal (Sv 15,12).

Observa d'amagat, com un lleó, entre maleses, alerta per endur-se el desvalgut, el captura, i amb el llaç l'arrossega (Sl 10,9).

Parlen amb to d'amic als seus companys, però coven malícia en el cor (Sl 28,3).

Mireu-lo: duu a l'entranya el malefici, concep la malícia, infanta la mentida (Sl 7,15).

A més de la força i l'expressivitat de la metàfora de les primeres frases, val la pena destacar, a les últimes frases del salmista, aquesta conjunció entre maldat i mentida, tan típica de tot el quart evangeli (cf. Jn 8,44). Finalment, vegeu quina gran diferència hi ha entre aquests judicis bíblics i el típic veredicte de la religió del mercat: «Els pobres ho són per culpa seva». La fe en el Déu veritable no pensa el mateix, perquè coneix bé la vida del pobre:

Anar de casa en casa és una trista vida, perquè quan no ets a casa teva no pots obrir la boca; hauràs de servir menjar i beguda sense que t'ho agraeixin i, a més, encara hauràs de sentir coses desagradables: «Vine, foraster, para taula! I si tens res per a menjar, dóna-m'ho.» «Vés-te'n, foraster, que tinc un hoste més important que tu! Em ve a visitar

un germà i necessito la casa.» A una persona sensata li és molt dur d'aguantar això: ser tractat com un paràsit i sofrir l'insult dels creditors. (Sir 29,24-28).

I, precisament per això, emergeix d'aquí aquesta dura conclusió:

Quina pau pot haver-hi entre la hiena i el gos? I quina pau entre el ric i el pobre? (Sir 13,18).

Ostentació i mentida

L'home ric es pensa que és un savi, però un pobre intel·ligent li veu el llautó (Pr 28,11).

No mengis a la taula de l'avar, no et deleixis pels seus bons menjars, que són com un cabell a la gola. «Menja i beu», et diu, però no t'ho diu de cor. Vomitaràs el mos que t'has empassat, hauràs malgastat les teves bones paraules. (Pr 23,6-8).

El pobre és odiós fins al seu veí, però són molts els qui estimen el ric (Pr 14,20).

Hi ha qui fa el ric, i no té res; qui fa el pobre, i té una fortuna (Pr 13,7).

Mor el malvat i mor la seva esperança, se li esfuma l'anhel de ser ric (Pr 11,7).

De tot aquest conjunt de vacuïtat i aparença, es lògic que en sorgeixi una gran insatisfacció, perquè malgrat la seva inhumanitat, els rics no deixen de ser humans.

Insatisfacció i ansietat

Així són els camins de tot el qui trafica en guany il·lícit: el mateix robatori els roba la vida (Pr 1,19).

De què ens ha servit l'orgull, i què n'hem tret, de la riquesa i l'arrogància? Tot ha passat com una ombra, com rumors de noves que passen de llarg [...] Ens hem consumit en la maldat (Sv 5,8-9 i 13).

Tothom treballa per a la boca, però la gola no acaba mai d'omplir-se (Coh 6,7).

Hi ha qui és ric a força de sol·licitud i d'estalvis, i aquesta és la seva recompensa; quan diu: «Ja puc reposar, ara podré menjar dels meus béns», no sap quant de temps durarà això, perquè ho deixarà als altres quan es morirà (Sir 11,18-19).

El ric paga rescate per salvar la vida, el pobre ni tan sols és amenaçat de segrest. (Pr 13,8).

El qui és gasiu amb si mateix, ¿amb qui serà generós, ell que no és capaç de fruir ni d'allò que té?. No hi ha ningú pitjor que el qui es tortura a si mateix: és el salari de la seva maldat. Fins si fa el bé, és perquè no se n'adona, i encara, a l'últim li surt la seva maldat (Sir 14,5-7).

Malvat com és, es torna avar fins i tot en el pa, en manca a la seva pròpia taula (Sir 14,10).

El cobejós de diner, no en té mai prou, i qui cobeja l'abundància, no en treu profit. Una altra vanitat! (Coh 5,9).

Existeix un mal que jo he vist sota el sol i que plana damunt l'home. A un, a qui Déu ha donat béns i riqueses i honor, no li queda res més a desitjar. Però Déu no li dóna de poder-ne fruir, perquè en frueix un estrany. És un desastre i una mala pena! (Coh 6,1-2).

Qui tanca l'orella al clam del pobre, també quan ell crida no li respondran (Pr 21,13).

Malbaratament, buidor, sensació de vida perduda, rebuig social... Això és el que moltes vegades pot recollir el ric malgrat l'ostentació artificial. Hem de prescindir d'aquest llenguatge primitiu que parla de Déu com d'una «segona causa» equiparable a les del nostre món: no és que sigui Déu qui concedeix alhora les riqueses però no el seu gaudi; malgrat que és una llei i una amenaça freqüent en la nostra vida.

Peresa i comoditat

El gandul fica la mà al plat, però no té esma de portar-la a la boca (Pr 26,15).

Al final, el ric només suscita una ironia compassiva. Per tant, com a conclusió de totes aquestes pinzellades, pot ser vàlida la coneguda frase del salmista:

L'home ric no perdura en els honors, s'assembla al bestiar, de qui no es parla més (Sl 49,21).

En què es tradueix, doncs, aquesta psicologia? Vegem-ne un exemple: al món hi ha setanta milions de supermilionaris i setanta milions d'emigrants i desplaçats. Els primers tenen, segons

Oxfam, el mateix patrimoni que la resta del món en conjunt. Els segons troben més bona acollida en els països pobres que en els països rics (o «subdesenvolupats en humanitat», tot i que es denominen a si mateixos *països desenvolupats...*).

D'aquí sorgeix la gran pregunta que hauria d'interpel·lar molta gent: exagera Jesús de Natzaret quan afirma que és impossible viure servint Déu i servint els diners, i que per això és impossible que un ric se salvi (sempre que Déu no faci el miracle de desprendre'l de la seva riquesa)? I fixem-nos que,

en temps de Jesús, no existia aquesta criminal font de riquesa i de crueltat que és avui dia el negoci de les armes, que empobreix econòmicament els països més pobres i arruïna humanament els països rics, i que és, a més, el camí més ràpid de destrucció del planeta. Però, tal com deia ingènuaament Francesc d'Assís: si tenim riqueses, necessitem armes per defensar-les...

No val la pena meditar una mica sobre tot això? Perquè a més, la Bíblia ens subministra una descripció dels processos que condueixen a moltes d'aquestes situacions.

En la societat humana es produeix un procés que consta de tres passos: una ceguesa culpable en la qual l'ésser humà es deixa endur per l'afany d'enriquir-se, una maldat cruel derivada d'aquesta ceguesa, i un mar de llàgrimes que brollen d'aquesta maldat cega.

Ceguesa

Molts han pecat per culpa del lucre, i aquell qui vol enriquir-se no té consideracions. Com el clau que s'enfonsa entre les juntes de les pedres, el pecat es clava entre la compra i la venda (Sir 27,1-2).

El mercader difícilment evitarà la culpa, i el negociant no es veurà lliure del pecat (Sir 26,29).

Els presents i els regals enceguen els ulls dels savis, i com una mordassa a la boca ofeguen les repreensions (Sir 20,29).

Així acaben tots els lladregots: el mateix robatori els roba la vida (Pr 1,19).

Per a alguns, el suborn és un talismà que els dóna el triomf arreu on van (Pr 17,8).

No t'impacientis per ser ric, deixa de capficar-t'hi (Pr 23,4).

Maldat i injustícia

El Senyor detesta les balances falses, però els pesos exactes el complauen (Pr 11,1).

Dos pesos i dues mesures, Jahvè els detesta tant uns com les altres [...] Els pesos diversos són una abominació per a Jahvè, i les balances falses són un crim (Pr 20,10.23).

Ser parcial és un crim: un home claudica per un mos de pa (Pr 28,21).

Oprimim el pobre i el just, no planyem la viuda, ni respectem els cabells blancs ni els anys de l'ancià (Sv 2,10).

Els impius desplacen les fites, s'apoderen del ramat, i el pasturen; s'emporten l'ase dels orfes, prenen en penyora el bou de la viuda; empenyen els pobres fora del camí, els indigents no saben on refugiar-se. Com els ases salvatges al desert, els pobres surten de bon matí a la seva feina, a buscar el seu aliment. L'estepa és el rebost dels seus petits. [...] Arrenquen de la mamella l'orfe i prenen en penyora l'infant del miserable (Jb 24,2-5 i 9).

Esmolen la llengua com espases, tiren com fletxes paraules verinoses, tiren d'amagat contra els innocents, desapareixen per sorpresa, no els veu ningú. S'animen a fer mal, calculen com amagaran els seus paranyes, i pensen: «Qui se n'adonarà?». Tramen maleses i s'ho amaguen, és impenetrable el seu interior (Sl 64,4-7).

No és difícil endevinar en aquests textos un cert procés de degradació, que va des de la trampa i la mentida fins a la crueltat; i des d'aquesta es genera una mentida encara més gran. Per això, el to d'uns quants d'aquests textos desborda el que és sapiencial i es converteix en profètic perquè la

saviesa autèntica inclou el bon cor; i del cor, quan escolta la queixa, en brolla imparablement la denúncia. És important traslladar a les condicions de l'economia moderna (hipoteques, lloguers, «mercat» de treball, borsa de valors...) allò que en el text bíblic està descrit segons la societat de fa més de vint segles. Llavors la crítica seria encara més dura.

En qualsevol cas, el savi no tanca els ulls a la injustícia.

Llàgrimes

M'he adonat, a més, de l'opressió que es comet en aquest món. Els oprimits ploreixen i no hi ha qui els consoli; i ningú no els pot consolar, perquè la força és dels opressors. Considero més feliços els morts, que ja no hi són, que no pas els vius, que encara viuen. Però més feliç que els uns i els altres és el qui encara no ha nascut i no ha vist el mal que es fa en aquest món. M'he convençut que tot l'esforç i tot l'èxit d'una obra és fruit de la rivalitat de l'un envers l'altre. (Coh 4,1-4).

És ruïna i terror dels humils, la pròpia pobresa (Pr 10,15).

«El terror», però a aquest *terrorisme* no se'l persegueix gaire. En canvi, som implacables contra els terrorismes que aquest primer terror sol generar a vegades.

PERILLS DE L'AMBICIÓ

Si per als llibres sapiencials el gran valor humà era la moderació (tal com hem vist al capítol 2), la font de totes les inhumanitats vistes en els dos capítols anteriors és el contrari de la moderació: l'ambició. I, particularment, l'ambició econòmica: perquè els diners són la causa no només de comoditats materials, sinó també de reconeixement social.

Qui té pressa d'enriquir-se no es mantindrà innocent (Pr 28,20).

Fortuna que de cop comença a créixer no tindrà un final beneït (Pr 20,21).

Entra molt bé el pa robat, però després la boca s'omple d'arena (Pr 20,17).

Qui estima l'or no es veu lliure de pecat, qui empaita el lucre s'hi perdrà. Molts han estat lliurats a la ruïna a causa de l'or, la seva perdició els ha arribat davant la pròpia cara [...] Feliç el ric que ha estat trobat irrepreensible i no ha anat darrera l'or (Sir 31,5-6 i 8).

El qui edifica la seva casa amb diners d'un altre és com el qui aplega pedres per fer-se la tomba [...] El camí dels

pecadors és pla i sense sotracs, però al final hi ha la boca de la mort (Sir 21, 8 i 10).

Si no tens per a pagar, donat que calgui, et prendran el llit de sota teu! (Pr 22,27).

Acabarà miserable el qui busca plaers, l'amic de vi i perfums no s'enriquirà (Pr 21,17).

Tant amb l'estil de refrany, tan típic dels Proverbis, com amb el més reflexiu de l'Eclesiàstic, les lliçons són molt semblants: la cobdícia, la pressa, el frau, l'endeutament avar, l'ostentació i el malbaratament són (fent servir una imatge de Jesús) materials amb els quals es construeix un camí ample i ben

pavimentat, que condueix a la perdició. No es tracta tant del perjudici causat a l'altre sinó del causat a un mateix. Perquè és principi clàssic de la saviesa creient que, a la llarga, l'agressor es fa a si mateix més mal que a la víctima. Des d'aquí és perceptible la intuïció bíblica que identifica justícia i saviesa.

Però la realitat sempre és dual i els perills existeixen a les dues bandes. Per això, els sapiencials també evocuen els perills de la inanició i de la peresa, que no s'han de confondre amb la moderació:

La indolència no aixeca la caça; bé preciós de l'home és la diligència (Pr 12,27).

Fill, no visquis una vida de captaire: val més morir que captar. L'home que posa la mirada en la taula d'un altre, el seu viure no pot ser tingut per vida. S'embruta a si mateix amb menjars d'altri, mentre que l'home instruït i ben educat se'n guardarà. A la boca d'un desvergonyat la mendicitat és dolça, però a les seves entranyes crema un foc (Sir 40,28-30).

A què ve el diner en mà de l'insensat, per a comprar la saviesa, quan no hi ha seny? (Pr 17,16).

A estones dormir, a estones ensopir-te, a estones descansar amb els braços plegats, i t'assalta la pobresa com un

emboscat, la misèria, com un bandoler (Pr 24,33-34).

El que crida l'atenció és que, per una banda o per l'altra, la saviesa bíblica mostra un clar pessimisme sobre la naturalesa humana:

El cor dels homes és ple de tristesa i, mentre viuen, no pensen més que follies, fins que al final van a reunir-se amb els altres morts (Coh 9,3).

També crida l'atenció, pel contrast amb els criteris de la nostra societat, que la Bíblia (sense negar cap dels dos perills esmentats) posa molt més l'accent en l'ambició i la injustícia que no pas en la peresa. Probablement perquè en el cas de l'ambició té molta més capacitat d'emascarar-se en les estructures, i així es justifica i sembla que es confongui en l'estructura mateixa del que és real. L'ambició es pot arribar a creure que només pretén «crear llocs de treball» (no dirà mai llocs d'exploatació o d'esclavitud). I, quan el mal ja ha arrelat en estructures injustes, és fàcil adduir allò que tantes vegades sentim a dir: que «la realitat és així» o que «això és el que hi ha», tot i que el que «és així» no és la realitat sinó la societat que hem construït. Per això els llibres sapiencials (en harmonia amb els profetes) tampoc no s'estalvien una crítica de l'estructura social. És el que ens queda per veure.

Per als llibres sapiencials, la societat està estructurada de manera que afavoreix els rics i maltracta els pobres. El que en un breu proverbi passa ràpidament i s'oblida, cobra consistència per la repetició.

Prepotència del ric

El ric domina els pobres, i el qui manlle-
va es fa esclau del qui presta (Pr 22,7).

No et barallis amb un ric, no fos cas
que t'oposés el pes del diner; perquè
l'or ha perdut molta gent i ha fet des-
viar els cors dels reis [...] No prestis a
un home més poderós que tu: si pres-
tes, tingue-ho per perdut (Sir 8,2 i 12).

En les nostres societats avançades la
prepotència ja no és només d'individus
aïllats, sinó d'institucions. Algú tan
poc sospitos com Adam Smith va es-

criure a *La riquesa de les nacions* que
«en el xoc d'interessos l'avantatge es-
tarà sempre de part d'aquests (els rics)
que obligaran a aquells a sotmetre's
a les seves condicions» i que això no
es pot solucionar amb lleis perquè el
legislador «pren com a consellers els
amos»⁸. D'aquesta manera, s'emmas-
cara molt més i es torna gairebé anò-
nima. S'ha parlat moltes vegades del
diferent comportament dels bancs amb
els diners que reben com a prestataris
i els que atorguen com a prestadors.
El banc és un creditor cruel però és un
deutor astut. Tot això ja s'intuïa en el
dos proverbis anteriors citats aquí.

Impotència del pobre

Tots els germans del pobre l'odien. Com no se n'han d'allunyar els seus amics! (Pr 19,7).

«Més val la saviesa que la força». Tanmateix, quan un home savi és pobre, la gent el menysprea i no escolta els seus consells. (Coh 9,16).

I ajuntant tots dos extrems per afavorir més el contrast:

La fortuna procura sempre força amics, però a l'humil, no li queda ni el que és seu (Pr 19,4).

Els ases salvatges són la caça dels lleons al desert; així els pobres són la presa dels rics. La humilitat és una abjecció per a l'orgullós; així el pobre és una abjecció per al ric. El ric que trontolla és sostingut pels amics; el desgraciat que cau és rebutjat pels amics. Quan el ric ensopega, molts vénen a ajudar-lo; diu bestieses, i encara el feliciten. Quan el desgraciat ensopega, encara li fan retrets; diu coses assenyades, i no li'n fan cas. Parla el ric, i tothom calla, i aixequen les seves paraules fins als núvols. Parla el pobre, i diuen: «Qui és aquest?». I, si s'entrebanca, el tiren per terra (Sir 13,19-23).

Per descomptat, en la naturalesa infrahumana «el peix gros es menja el xic». És l'argument que sentim tantes vegades. Però la qüestió és si, quan pugem del nivell animal al nivell humà, aquesta fatalitat natural continua tenint vigència, o si hem fet un salt qualitatiu en l'evolució de la natura. En aquest sentit Hegel va dir: «Allò humà és que

l'home deixi de ser natural». Sense que, d'altra banda, això impliqui un maltractament o una falta de respecte a la natura, sinó més aviat un perfeccionament.

L'administració de justícia

Aquesta situació es transmet a altres instàncies de la societat, com l'administració de justícia:

Però encara he vist més, sota el sol: al lloc del dret hi ha la maldat, i al lloc de la justícia hi ha la dolenteria. Interiorment vaig dir-me: «Tant el just com el dolent, els jutja Déu» (Coh 3,16-17).

Sabeu què és fer justícia, poderosos? Sentencien entre els homes amb raó? Conscientment cometeu injustícies, és la violència, allò que pesa als vostres ulls (Sl 58,2-3).

Aquests dos textos permeten comprendre la gran importància de la separació de poders (polític i legislatiu) com un clar avenç de les societats modernes. Tot i que sempre queda el dubte de si hi ha la mateixa separació del poder econòmic, que és el gran «poder fàctic» de les nostres presumptes democràcies.

D'altra banda, també és normal que els jutges s'equivoquin sense voler («*humanum est errare*»), i per això existeixen les instàncies d'apel·lació. En qualsevol cas, sempre queda la sensació d'una insuperable limitació de la nostra justícia humana, que ens provoca l'anhel i la pregunta per una Justícia Plena i definitiva.

L'autoritat

Aquí es percep quin hauria de ser el sentit del poder i l'autoritat en la societat:

Que els humils es vegin emparats pel rei, i salvats els fills dels pobres, que desfaci els opressors [...] Salvarà els pobres que reclamen, els desvalguts que no tenen defensor. S'apiadarà dels pobres i dels febles, els salvarà de la mort, els rescatarà del poder dels violents, estimant com un tresor la seva vida (Sl 72, 4 i 12-14).

Aquest va ser l'argument amb què un sector de la Bíblia totalment contrari a la monarquia (com a forma d'idolatria) la va acabar justificant: un poder fort només es justifica com a defensor dels més desvalguts de la societat (traduint d'aquesta manera la imatge bíblica de Déu). A vegades sentim a dir a algun dels nostres governants allò de «vull ser el president (o el rei) de tots». D'acord, però caldria afegir: «I sobretot dels més maltractats». Però crec que el governant que s'atrevis a dir això perdria les eleccions següents... «M'he convençut que tot l'esforç i tot l'èxit d'una obra és fruit de la rivalitat de l'un envers l'altre. També tot això és en va i afany inútil». Tan de bo, ho entenguessin tots els adoradors del mercat.

Dos apèndixs actuals: les migracions i la usura

Sobre les migracions,

D'altres no acolliren els viatgers desconeguts, però aquests esclavitzaren

forasters que els havien fet favors. No sols això —ja vindrà dia que els en demanaran compte!—, sinó que aquells acolliren malament els estrangers, però, aquests, després d'haver rebut amb moltes festes els qui ja tenien part en els seus mateixos drets, els maltractaren amb treballs aclaparadors (Sv 19,14-16).

Sobre l'usura,

El qui acreix els seus béns amb la usura i l'interès, ho aplega per al qui és bo amb els pobres (Pr 28,8).

La fiança ha arruïnat molta gent benestant i els ha sacsejats com les onades del mar. Ha bandejat homes poderosos, que s'han vist errants per nacions estrangeres. El pecador que es precipita com a fiança buscant d'especular-hi, es precipita en la condemna (Sir 29,17-19).

No em sembla pas exagerat dir que, avui dia, el primer text s'hauria de llegir tot sovint en moltes litúrgies cristianes, en comptes de limitar-nos a textos preestablerts, que poden ser una ajuda o una pauta però mai una interpel·lació seriosa. Pel que fa al segon, malgrat que el tema és més complex, val la pena saber que llavors ja era sospitós: els diners no són un mitjà per guanyar més diners. I pensar-ho és immoral.⁹

També, tal com hem vist en capítols anteriors, la Bíblia reconeix que, juntament amb l'acció humana, no falta mai el factor de la imprevisibilitat del que és real, que solem qualificar com a sort i acostumem a culpar-lo de tot. Aquest factor existeix, però de cap manera justifica els nostres pecats:

Hi ha qui de tan feble necessita ajuda, li manca la força i li sobra pobresa; però el Senyor el mira amb ulls favorables, l'aixeca de la seva humiliació, li redreça el cap (Sir 11,12).

Hi ha una vanitat que es comet sobre la terra: hi ha justos a qui les coses van com si fossin malvats i hi ha malvats a

qui les coses van com si fossin justos. Jo mantinc que també això és decebedor (Coh 8,14).

El pessimisme del Cohèlet considera com a universal la segona part: als malvats *sempre* els va bé, mentre que als honrats no. Per això ha de concloure que «també això és vanitat».

ELOGI DE LA CARITAT

La visió del savi descobreix un contrast entre el ser de Déu i la qualitat humana per una banda, i per l'altra, la idolatria de la riquesa que porta a l'ambició, la corrupció i la falsificació de la comunitat humana, que ha confós la llibertat amb l'esclavitud de l'ego i l'amor amb l'egoisme tribal. En aquest context sorgeix l'imperatiu ètic que, tal com dirà després sant Pau, es recapitula tot en l'amor (cfr. Rom 13,9-10).

Feliç el qui s'interessa pel pobre desvalgut; en temps difícils Jahvè el salvarà (Sl 41,2).

Enunciat a manera d'obertura musical, aquest principi resumeix tota l'ensenyança i tota la «melodia bíblica». Convé aclarir, tanmateix, que el verb hebreu *sql* té el sentit que «cuida perquè ha entès amb el seu cap tot el que significa l'existència de pobres i necessitats».¹⁰

Aquest anunci de felicitat es fa evident en textos com els que segueixen:

El bondadós serà beneït, perquè dóna del seu pa al pobre (Pr 22,9).

Qui dóna al pobre no passarà necessitat; aplegarà malediccions qui d'ell aparta els ulls (Pr 28,27).

Però tal com ha passat abans, sorgeix la crisi. Job es trobarà que ell, que havia cuidat el pobre, no es veu protegit pel Senyor:

Jo salvava el pobre que demanava auxili, i l'orfe, quan no tenia qui l'ajudés. La benedicció de l'arruïnat es posava sobre mi, i jo feia tornar la joia al cor de la viuda. M'havia posat la justícia com un vestit, tenia l'equitat per mantell i per turbant. He fet d'ulls per al cec, i de peus per al coix; era un pare per als po-

bres, i la causa d'un desconegut, l'estudiava. Trencava les barres del malvat i li treia la presa de les dents (Jb 29,12-17).

Tanmateix, malgrat l'experiència de Job, la fe és més forta i la Bíblia es desplega en un seguit d'imperatius que conviden a posar a la pràctica la cura del pobre i desvalgut:

No neguis un favor a qui el necessita si és a la teva mà de fer-lo. Si ho tens a mà, no diguis a ningú: «Vés-te'n i torna, demà t'ho donaré.» (Pr 3,27-28).

No te'n riguis, de l'home amargat: perquè aquell qui humilia també enalteix [...] No maltractis l'esclau que treballa de debò, ni el jornalero que et consagra la vida. Estima l'esclau intel·ligent, no li refusis la llibertat (Sir 7,11 i 20-21).

Fill meu, no privis el pobre del que necessita per a viure, no desenganyis el qui et demana amb ulls suplicants. No facis sofrir l'home que té fam ni exasperis el qui viu en la misèria. No empitjoris la situació d'un home desesperat ni facis esperar la teva ajuda a qui la necessita. No rebutgis el qui et demana perquè ho necessita, no giris la cara al pobre. No apartis la mirada del necessitat ni li donis ocasió de maleir-te; perquè, si et maleeix en la seva amargura, el seu creador escoltarà la seva pregària. [...] Escolta el pobre amb atenció i torna-li la salutació amb dolcesa. Allibera l'oprimit de mans de l'agressor, i no tinguis por de fer justícia (Sir 4,1-9).

Val la pena destacar que no es tracta només de donar, sinó de tractar *humanament bé* (no burlar-se ni remugar) i sobretot de *no perdre el contacte* amb

el pobre: no apartar la cara. Sense l'experiència del tracte immediat, moltes «caritats» es converteixen en faltes d'amor que només pretenen que els deixin tranquils. Per això el savi afegeix:

Fill meu, si fas el bé a algú, no l'humiliïs amb els teus retrets. Si ofereixes un regal, no hi ajuntis paraules amargues. Una paraula bona val més que un regal (Sir 18,15-16).

Si tens un sol esclau, tracta'l com a tu mateix, ja que l'has adquirit a preu de sang; si tens un sol esclau, tracta'l com un germà, ja que en tens necessitat com de la teva vida. (Sir 33,31).

Crida l'atenció que aquesta manera de tractar l'esclau es promogui en una era històrica que considerava l'esclavitud com una cosa natural. Aquí s'anticipa ja la carta de Pau a Filemó i la intuïció humanista de l'esclau com a «germà en la carn» perquè és «germà en el Senyor» que acabarà abolint l'esclavitud.

I afegim-hi un altre cop un parell de pinzellades realistes: la primera és que encara que el savi a l'hora d'exhortar s'adreci a tothom, a l'hora d'enunciar sap que en aquest camp la dona és molt superior a l'home:

(La dona diligent) obre la mà al pobre i allarga el braç a l'indigent (Pr 31,20).

La segona és que la caritat no ha de portar a la ruïna pròpia (excepte en casos d'heroisme particulars i admirables) ni ha de desconèixer que el pobre també pot estar temptat d'abusar de la caritat. Per això era tan important «coneixe'l», per no convertir aquesta possibilitat concreta en un principi

general que ens dispensa de qualsevol atenció al necessitat:

Ajuda el teu proïme tant com puguis, i vigila de no caure tu mateix (Sir 29,20).

Quan els altres passin necessitat, presta'ls diners, i, si t'han deixat diners, torna'ls quan sigui l'hora. (Sir 29,2).

I tot això es diu sabent que:

Molts consideren el préstec com una troballa, i causen una preocupació a aquells qui els han ajudat. Abans de rebre, un besa les mans del company, i davant les seves riqueses abaixa la veu però a l'hora de retornar dona allargues, respon de mala gana i es queixa dels moments presents. Si pot pagar, el creditor a penes en recobrarà la meitat, i encara ho considerarà una ganga. Si no, a més de privar-lo dels diners, el tindrà per enemic sense cap motiu; li tornarà malediccions i injúries, en lloc d'honor li tornarà ultratges. Molta gent, sense malícia, es retreuen, tement de ser espoliats sense més ni més (Sir 29,4-7).

Però, malgrat aquesta pinzellada realista, el savi afegeix:

Malgrat tot, sigues generós amb el desvalgut i no li facis esperar la teva

almoïna. Per a obeir el manament de Déu, has d'ajudar els indigents, no els has de fer marxar amb les mans buides, sinó donar-los allò que necessiten. Perd els teus diners per un germà i per un amic, abans de deixar que es rovellin i es facin malbé sota una pedra. Esmerça el teu tresor segons els manaments de l'Altíssim, que et serà més profitós que l'or. Considera l'almoïna que has fet com si encara la tinguessis al graner, i ella et preservarà de tot mal (Sir 29, 8-12).

Una última observació lingüística. Per a la nostra comprensió, convé recordar que la caritat és l'amor gratuït a l'altre pel fet de ser persona; no una mesquina atenció al necessitat perquè ens deixi en pau (que és tal com molts la perceben avui dia, malauradament). Si s'entén segons aquest significat original, haurem de dir que, per exemple, l'anomenada «renda bàsica» (i la justícia en general) és un imperatiu de la caritat i no una mesura superior a aquesta. Però ja sabem de quina manera degeneren tots els llenguatges. I aquí podem acabar amb un text tan decisiu com sintètic i creient:

La misericòrdia és com un paradís de benediccions, l'almoïna resta per sempre (Sir 40,17).

CONCLUSIONS

Una última frase bíblica ens pot servir de resumn d'aquest breu estudi: «Les virtuts són fruit dels afanys de la Saviesa, que ensenya la tempraça, la prudència, la justícia, la fortalesa» (Sv 8,7). Aquí hi ha pràcticament tot el que hem volgut exposar.

I d'aquesta senzilla frase, val la pena destacar dues coses. En primer lloc, aquestes quatre ensenyances de la saviesa coincideixen amb allò que els antics catecismes qualificaven com a «virtuts cardinals» (contraposant-les a les virtuts «teològals»: fe, esperança i caritat, l'objecte i l'autor de les quals és Déu). L'adjectiu «cardinals» és un model de l'opacitat del llenguatge eclesiàstic. Sabent que *cardo* en llatí significa més o menys nucli o eix estructurador, es comprèn la intenció d'afirmar que aquestes quatre virtuts «cardinals» són les configuradores de tot el que és humà, tal com els quatre «punts cardinals» configuren la totalitat del que és real. Podríem haver-les

traduït simplement com a virtuts humanitzadores.

A més, aquestes quatre virtuts s'enuncien en dues parelles contraposades, seguint les al·lusions a la dualitat de la realitat que tantes vegades ha aparegut en la nostra exposició. La justícia és la gran virtut humana, però ha de ser prudent, i prudent no vol dir covarda sinó intel·ligent.¹¹ La fortalesa és l'altra gran virtut humana, però ha de ser temperada o moderada, no agressiva ni orgullosa.

I des de la «Saviesa Divina» hem arribat a la saviesa humana (i això justificarà l'apèndix que afegeixo a aquest quadern). Però abans concretem una mica més aquesta humanitat autèntica.

Predisposicions i pre-judicis

Al llarg del quadern ha aparegut força vegades la bipolaritat d'allò real, tan humana i tan nostra. Doncs bé, la saviesa bíblica ens suggerirà una manera d'abordar-la molt diferent de la nostra.

Com que els humans només coneixem per l'abstracció que compara i universalitza,¹² el nostre coneixement té una tendència inevitable a absolutitzar només un dels dos pols d'allò real; i el nostre egocentrisme tendeix inconscientment a universalitzar l'aspecte que més ens afavoreix. I molt més en una època com l'actual, tan al·lèrgica als matisos.

Així doncs, hi ha casos en què «el pobre és un gandul» i altres en què «el pobre és un oprimít», però la nostra ceguesa humana constitutiva tendeix a generalitzar el primer cas i a fer-li molta més publicitat perquè sembli únic, i això ens permet quedar-nos tranquils. Aquesta és gairebé tota la saviesa del neoliberalisme econòmic. La saviesa divina, en canvi, consisteix a generalitzar el pol més dèbil, si bé no s'oblida de l'altre.

Una paraula sobre el món i la història

Des d'aquesta òptica, sorgeix com a conclusió de tot aquest quadern que allò que Ignacio Ellacuría va qualificar com a «civilització de la pobresa» (i que hem de reformular com a una civilització de la sobrietat compartida) i que ell presentava com l'única solució per a aquest planeta i per a la nostra història, no és una desmesura profètica exagerada ni tampoc una acusació

clerical moralista: és simplement una gran veritat de saviesa elemental que ens convida a escollir entre la vida i la mort. Encara que això impliqui, per exemple, que els rics han de ser molt menys rics perquè aquesta és l'única manera de salvar la humanitat, el planeta i els mateixos rics. La dramàtica amenaça ecològica ja ha posat de relleu que la proposta que «tots arribin a ser rics» és absolutament suïcida i inviable. I pretendre que «la ciència ja trobarà alguna solució» per a aquesta possibilitat només és una superstició irresponsable.

Una paraula per a cristians

La tasca proposada pot semblar utòpica i il·lusa, però un vell hexàmetre llatí ja afirmava que la gota forada la pedra no per la força, sinó per la constància.¹³ Quan s'abraça des de la fe aquesta saviesa divina que sembla neciesa humana és molt important el parell de qualitats que també destaca la carta dels hebreus quan comença a parlar de la vida de cada dia: valentia i perseverança (*parrêsia e hypomonê*).

Des de temps antics, tant la Bíblia com les religions orientals van aprendre que la veritable saviesa no resideix en la quantitat del que es veu, sinó en la qualitat amb què es mira. El que veiem no depèn només de la realitat exterior, sinó també de la nostra manera de mirar i del lloc des del qual mirem.

Doncs bé, en les millors pregàries de la litúrgia cristiana (que són les oracions a l'Esperit Sant), hi trobem una distinció que em sembla significativa: quan s'invoca l'Esperit com a *Sant*, se li demana que «encengui els nostres

cors amb el foc del seu amor». Lògic, però hi ha una altra pregària que invoca l'Esperit com a *Creador* i llavors (tot i que també acabarà en el cor) es demana que «visiti la nostra mentalitat», la nostra manera d'obrir-nos al que és real. Aquesta visita de les nostres «ments» (que per a les religions orientals sembla més una possessió nostra que una visita o regal)¹⁴ té com a finalitat netejar-les de qualsevol taca o adherència que pugui entelar els ulls de la nostra ànima, i situar-les en l'autèntica postura des de

la qual es veu correctament. Perquè hi ha errors de paral·laxi no només en el camp físic (més fàcils de reconèixer), sinó també en el camp psíquic i afectiu: segons des d'on mirem, sempre ens hi veurem malament.

Només mirant amb els ulls nets i des del lloc adequat —mirant bé— podrem trobar la veritable saviesa. Per això, aquesta saviesa no és fruit només de l'esforç humà, sinó de la Gràcia que s'aconsegueix a través de l'oració (o, almenys, de la meditació).

APÈNDIX: SAVIESA HUMANA

No hi ha res més humà que el que és veritablement diví. Per això diuen els cristians que tot el que és cristià és humà. I si no, caldrà investigar per saber qui s'equivoca: si el creient quan declara el que és cristià, o el no creient quan defineix el que és veritablement humà. Precisament per això, i perquè el missatge bíblic abans exposat no generi falses resistències, voldria oferir en aquest apèndix una mínima antologia de textos no religiosos, però plens de saviesa humana, que confirmen el que s'ha exposat a la part anterior, des del simple recurs a una autèntica experiència humana i social. Són només uns quants exemples que podrien allargar-se indefinidament:

1. De totes les institucions humanes, cap no ha fet tant de mal a les persones com els diners. Els diners devasten les ciutats, fan fora la gent de casa seva, sedueixen les ànimes virtuoses i les inciten a accions innobles. Els diners són els que, en totes les èpoques, han fet cometre als humans totes les perfidies i els han ensenyat la pràctica de totes les impietats. (Sòfocles, *Antígona*, acte I).

són teus...
El teu cor només teu, només teu és el teu talent.
Tot ho tens tu sol, Càndid, no t'ho nego.
Però la teva esposa és l'únic que comparteixes amb el poble.
(Marcial, *Epigrames*, III, 26)¹⁵
2. Càndid, les teves terres només són teves, les teves monedes totes teves. Els teus atuells i el teu or només
3. A què no obligues els cors humans, maleïda fam d'or! (*auri sacra fames, quid non mortalia pectora cogis...*: Virgili, *Eneida*, III, 56)
Sortim de la saviesa clàssica i anem un moment a la saviesa d'Orient:

4. Si omplés casa teva d'or i jade no podràs protegir-la contínuament. Si acumules riqueses i honors només recolliràs calamitats (9). Els objectes preciosos tempten l'home a fer el mal (12).

Acumular massa béns et causarà abundants pèrdues (44). No hi ha cap calamitat més gran que no saber quan n'hi ha prou. No hi ha cap defecte més gran que la cobdícia. Només qui sap quan n'hi ha prou en tindrà sempre prou (46).

Porten roba luxosa,[...] s'atipen de menjar i beure, i tenen més riqueses de les que poden gaudir! Són els heralds del lladronici (53). El savi no agafa res per acaparar. Com més viu per als altres, més plena és la seva vida (81).

(Del *Tao Te Txing*)

I de l'Orient passem a la nostra civilització occidental, en aquest cas amb uns versos en castellà:

5. Hace mucho el dinero, mucho se le ha de amar/al torpe hace discreto y hombre de respetar/Hace correr al cojo y al mudo le hace hablar/y quien no tiene manos bien lo quiere tomar[...] También al hombre necio y rudo labrador/dineros le convierten en hidalgo doctor/Cuanto más rico es uno más grande es su valor/quien no tiene dinero no es de sí señor/. Y si tienes dinero tendrás consolación/placeres y alegrías y del paparración/ comprarás paraíso, ganarás salvación/donde hay mucho dinero hay mucha bendición [...]

El crea los priores, los obispos, abades/arzobispos, doctores, pa-

triarcas, potestades/a los clérigos necios da muchas dignidades/de verdad hace mentiras, de mentiras verdades [...]/Él hace muchos clérigos y muchos ordenados/muchos monjes y monjas, religiosos sagrados/el dinero les da por bien examinados,/a los pobres les dice que no son ilustrados.

He visto a muchos curas en sus predicaciones/despreciar al dinero, también sus tentaciones,/pero al fin por dinero otorgan los perdones/absuelven los ayunos y ofrecen oraciones [...]/Dicen frailes y clérigos que aman a Dios servir/mas si huelen que el rico está para morir/y oyen que su dinero empieza a retñir/por quién ha de cogerlo empiezan a reñir.

En resumen lo digo, enténdelo mejor:/el dinero es del mundo el gran agitador/hace señor al siervo y siervo hace al señor./Toda cosa del siglo se hace por su amor.

(Arcipreste de Hita, *Libro del buen amor*, 490-527).

6. Més bé dorm el pobre que no pas el que ha de guardar amb sol·licitud el que amb penes i treballs ha guanyat i amb dolor ha de deixar. El meu amic no serà simulat i el del ric sí. Soc estimat per la meva persona, el ric per la seva hisenda. No sent mai cap veritat, tots l'adulen al seu gust... Les riqueses no el fan ric, sinó més ocupat; no el fan senyor, sinó majordom. Són més els posseïts per les riqueses que no els que les posseeixen. A molts els ha portat la mort, a tots els priva del plaer; i no hi ha res més contrari als bons costums...

[Els seus fills i nets] no resen cap altra oració que no sigui pregar a Déu que se l'emporti; estan impacients per tenir-lo a ell sota terra i totes les possessions a les seves mans, i fer poca despesa en l'enterrament. (*La Celestina*, acte IV; parla Celestina).

7. En això dels diners no hi ha amistats (íbid. Acte XII; aquí parla Pármeno).

Adquirint creix la cobdícia, i la pobresa cobejant; res no fa pobre l'avariciós sinó la riquesa. Oh Déu, com creix la fretura amb l'abundor! (íbid. Acte XII. Aquí parla Sempronio, no Celestina).

Aquell metall que com més en parlem més set ens provoca, amb gana sacrílega (íbid. Acte XV. Aquí parla Elicia).¹⁶

8. La majoria dels homes passen la vida sense tastar la pobresa.¹⁷

La igualtat és la peça fonamental de la justícia.

L'afany de riqueses s'aviva més amb l'ús que amb la mancança, i la virtut de la moderació és més rara que la de la resistència (Montaigne, *Assaigs*).

9. Quan l'acumulació no tingui tanta importància social [...] podrem deslliurar-nos de molts dels principis pseudomorals que han pesat sobre nostre durant dos-cents anys. [...] L'amor als diners com a possessió [...] serà reconegut com el que és realment: una cosa morbosa i desagradable. [...] És una d'aque-

lles inclinacions semipatològiques que es posen a mans d'especialistes en malalties mentals. [...] Que l'avarícia és un vici, que la pràctica de l'usura és un delictes i l'amor als diners una cosa detestable». (J. M. Keynes, *Economic possibilities for our grandchildren*).

NB. Cito aquest últim text, tan contrari als anteriors, perquè es mereix un comentari semblant al canvi de Celestina al·ludit abans en el text 7.

Keynes reconeix clarament que ens estem regint per principis «pseudomorals» i creia (el 1930) que encara ens calia fer el mateix durant cent anys més, i llavors el món estaria tan desenvolupat que ja podríem tornar a la moral. Igual que Marx, esperava que un cop aconseguit el paradís (capitalista en aquest cas) els homes canviarien. I si l'alemany comptava amb una dictadura provisional del proletariat, Keynes comptava amb una altra dictadura, també provisional, del capital. [...] Però ni el paradís s'aconsegueix (perquè sempre en volem més), ni els homes canvien només perquè estiguem més bé econòmicament.

No és qüestió d'acarnissar-nos ara amb algú que, d'altra banda, va tenir tants mèrits. Però si Horaci deia a la seva epístola als Pisons que, a vegades, «fins i tot s'adorm el bo d'Homer», bé podem afegir que quan hi ha diners pel mig, «fins i tot ronca el bo de Keynes». I cal agrair-li que gràcies a aquest son, ningú no ha posat tant de relleu la profunda immoralitat del nostre sistema: no és transitòria, sinó constitutiva.¹⁸

1. Per a la mentalitat bíblica, la veracitat no és una conducta posterior a la veritat, sinó que forma part de l'accés a aquesta última: només aconseguiré la veritat si m'hi acostó amb una actitud autèntica. O dit d'una altra manera, a allò que és real no s'hi accedeix només «veient-ho», sinó «sabent-ho mirar». Per això, l'*emeth* també es tradueix, a vegades, com a «fidelitat».
2. Cfr. GONZÁLEZ FAUS, José I. (2018). *El silenci i el crit. El budisme i els profetes d'Israel*. Barcelona: Cristianisme i Justícia, Quaderns, n. 208.
3. Recordeu el contrast entre dues ensenyances bíbliques que ja vaig citar una vegada: «No responguis a l'insensat segons la seva ximpleria, perquè no et tornis com ell, també tu». I poc després: «Respon a l'insensat segons la seva ximpleria, perquè no es pensi ser savi».
4. PONTIFICIA COMISIÓN BÍBLICA (2020). *Qué es el hombre. Un itinerario de antropología bíblica*, Madrid: BAC, p. 327.
5. (Nota Editors) Per la traducció catalana hem fet servir majoritàriament la Bíblia de Montserrat, si bé en alguns casos hem incorporat propostes de la Bíblia catalana interconfessional (BCI). El criteri ha estat atansar-nos al text original castellà i a la interpretació de l'autor. Les abreviatures són les que proposa la BCI.
6. A aquest fragment de l'Eclesiàstic s'atribueix la conversió de Bartolome de Las Casas.
7. Aquesta idea de la temptació que suposa per al creient la prosperitat dels impius es repeteix constantment en l'oració dels salms. Més que acumular cites, potser val la pena evocar una escena recent de la nostra vida política: fa pocs anys, els mitjans de comunicació van reproduir una conversa gravada secretament entre dos corruptes que planejaven un cop per al qual necessitaven un determinat còmplice. Un d'ells preguntava: «Però tu creus de debò que acceptarà?». I la resposta era: «Home! No pot pas ser tan estúpid». On l'honradesa equival a estúpidesa, la temptació és molt més gran.
8. Podeu veure una cita més contextualitzada a GONZÁLEZ FAUS, José I. (2015). *Utopia y espiritualidad*, Bilbao: Mensajero, p. 171.
9. Per a un estudi més ampli, remeto a GONZÁLEZ FAUS, José I. (2019). *¿Apocalipsis hoy?* Santander: Sal Terrae. En concret a la segona part del capítol 3, titulat «Usura pura y dura (¿eso es el interés?)».
10. D'aquí ve la traducció de sant Jeroni: *beatus qui intelligit de egeno et paupere*.
11. Així l'entén sant Tomàs. Per a ell la prudència no és covardia sinó capacitat de mesurar l'apetit dels mitjans per aconseguir el fi que es pretén (Cf 2a 2ae, q. 47, art. 6 i 7). Tomàs no les anomena virtuts cardinals, sinó virtuts morals, i diu que la seva finalitat és «el bé humà». La paraula prudència deriva de «providència», i la descriu com a capacitat de veure des de lluny (cf. q 49).
12. *Individuum est ineffabile*, deien els clàssics.
13. *Gutta cavat lapidem non vi sed saepe cadendo*. També un preciós paràgraf del *Tao Te Txing* conté un elogi d'aquesta fecunditat de l'aigua malgrat la seva debilitat.
14. De fet, en una altra d'aquestes pregàries l'Esperit s'anomena «hoste de l'ànima».
15. *Praedia solus habes, et solus Candide nummos/Aurea solus habes, mussina solus habes/Massica solus habes et opimi caecuba solus/Et cor solus habes, solus et ingenium./Omnia solus habes nec me, puta, velle negare./Uxorem sed habes, Candide, cum populo*.
16. Aquests últims textos serveixen a l'obra per mostrar de quina manera Celestina, quan Calisto l'enriqueix, cau en el mateix que havia criticat i canvia la seva manera de pensar d'abans.
17. En el segle XVII, no avui dia.
18. Vegeu una cita més llarga (amb comentari) del text de Keynes a: GONZÁLEZ FAUS, J. I. (2015), *¿El capital contra el siglo XXI? Comentario teológico al libro de Thomas Piketty*. Santander: Sal Terrae, p. 210-21.

PREGUNTES PER A LA REFLEXIÓ

1. Sobre la distinció entre sapiencial i profètic: quin seria tret fonamental que els distingeix? Posa algun exemple de la nostra vida quotidiana
2. Assenyala tres textos que més t'hagin impactat. Per què?
3. Busca alguns exemples d'aquesta saviesa bíblica en la nostra vida quotidiana: en la convivència, en l'amistat, en la política, en l'esport...
4. Assenyala alguna figura de rics moderns als quals les descripcions bíbliques se'ls hi escauen.
5. Prescindint de les cites bíbliques, fes l'exercici de posar junts els subtítols de cada capítol: estàs d'acord amb la doctrina que suggereixen?
6. A la llum de la doctrina d'aquest quadern, com podria parafrasejar-se la dita de Jesús «no es pot servir Déu i el diner»?

Cristianisme i Justícia (Fundació Lluís Espinal) és un centre d'estudis creat a Barcelona l'any 1981. Agrupa un equip de voluntariat intel·lectual que té per objectiu promoure la reflexió social i teològica per contribuir a la transformació de les estructures socials i eclesials. Forma part de la xarxa de centres Fe-Cultura-Justícia d'Espanya i dels Centres Socials Europeus de la Companyia de Jesús.

Quaderns CJ

Darrers títols

- 220. *Per què Haití?* P. Farràs
- 221. *El shock pandèmic.* O. Mateos
- 222. *Passió, mort i resurrecció dels drets humans.* J. Ordóñez
- 223. *Llum i ombres.* J. I. González Faus
- 224. *La veritat segrestada.* J. García del Muro, F. J. Vitoria i S. Herrera
- 225. *El coronavirus: mirall de creences.* Josep F. Mària
- 226. *Recuperar els béns comuns, reivindicar el bon viure.* J. Carrera i D. Murillo
- 227. *Saviesa divina.* J. I. González Faus

La Fundació Lluís Espinal envia gratuïtament els quaderns CJ.
Si desitgeu rebre'ls, demaneu-los a:

Cristianisme i Justícia

Roger de Llúria, 13, 08010 Barcelona
93 317 23 38 • info@fespinal.com
www.cristianismejusticia.net

També podeu descarregar-los a:
www.cristianismejusticia.net/quaderns

Abril del 2022 • Tiratge: 35.000 exemplars